

Kąt odchylenia promienia w pryzmacie: wzór ścisły i jego przybliżenia

Jacek Ciborowski*, Maria Sobol**

*Uniwersytet Warszawski, Wydział Fizyki

**Warszawski Uniwersytet Medyczny, Zakład Biofizyki i Fizjologii Człowieka

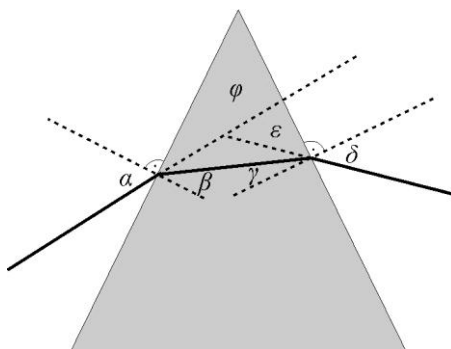
W szkole wyprowadzano następujący, przybliżony wzór na kąt odchylenia ε , promienia padającego na pryzmat: $\varepsilon = (n - 1)\varphi$, gdzie φ to tzw. kąt łamiący pryzmatu, a n – względny współczynnik załamania światła dla ośrodka, z którego wykonany jest pryzmat. We wzorze tym nie występuje zależność od kąta padania promienia na ściankę pryzmatu α , więc narzuca się pytanie o zakres stosowalności tego wzoru. Wyprowadźmy więc ścisły wzór na kąt odchylenia oraz przedyskutujmy jego przybliżenia w funkcji zmiennych α i φ . Sprawdźmy również, jak dobre jest przybliżenie szkolne. W rachunkach przyjmijmy, że pryzmat wykonany jest z lodu o współczynniku załamania światła $n = 1,31$.

Bieg promienia światła w pryzmacie przedstawiony jest na rys. 1, z którego wynikają następujące związki dla kątów i ich funkcji (dalej przyjmujemy $n = n_2/n_1$): $\varphi = \beta + \gamma$ oraz $\varepsilon = \alpha + \delta - (\beta + \gamma)$ oraz $\sin \alpha / \sin \beta = n$ oraz $\sin \delta / \sin \gamma = n$. Z tych związków otrzymujemy: $\varepsilon = \alpha + \delta - \varphi$ oraz $\sin \delta = n \sin \gamma = n \sin(\varphi - \beta)$. Eliminując kąt β otrzymujemy:

$$\sin \delta = \sin \varphi \cdot \sqrt{n^2 - \sin^2 \alpha} - \sin \alpha \cdot \cos \varphi, \quad (1)$$

i stąd następujący ścisły wzór na kąt odchylenia promienia w pryzmacie:

$$\varepsilon = \alpha + \arcsin\left(\sin \varphi \cdot \sqrt{n^2 - \sin^2 \alpha} - \sin \alpha \cos \varphi\right) - \varphi. \quad (2)$$

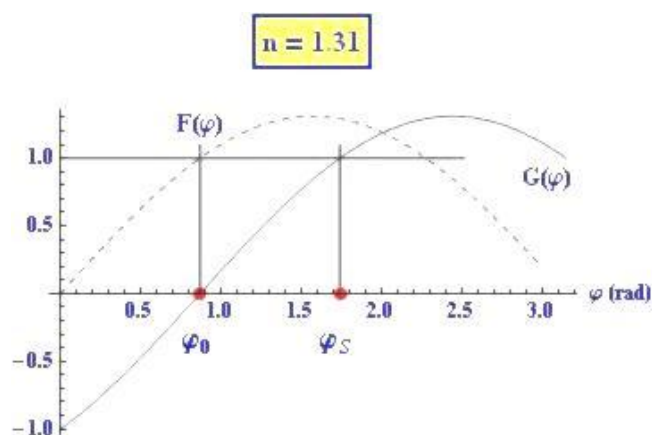

Rys. 1. Bieg promienia światła w pryzmacie: α – kąt padania, ε – kąt odchylenia, φ – kąt łamiący pryzmatu. Liniami kropkowanymi oznaczono normalne do ścianek bocznych pryzmatu a przerywanymi przedłużenia promieni

Wzór ten nie jest w szkole wyprowadzany prawdopodobnie z powodu konieczności skorzystania z funkcji arcus sinus, której nie ma w programie nauczania. Ta funkcja również pojawiłaby się w rachunku prowadzącym do warunku dla kąta padania, aby promień załamany wyszedł z pryzmatu przez drugą ściankę, tzn. nie uległ na niej wewnętrznemu odbiciu. Oczywiście musi w tym celu zachodzić $\sin \delta < 1$, co odpowiada warunkowi:

$$\sin \alpha > \sqrt{n^2 - 1} \sin \varphi - \cos \varphi \equiv G(\varphi), \quad (3)$$

gdzie prawą stronę nierówności zdefiniowano jako funkcję $G(\varphi)$ i przedstawiono na rys. 2 dla pryzmatu wykonanego z lodu ($n = 1,31$). Funkcja ta przecina oś odciętych w punkcie $\varphi_0 = \arcsin(1/n)$; dla lodu $\varphi_0 = 0,8685$ ($49,76^\circ$). Tak więc dla pryzmatów o kątach łamiących mniejszych niż φ_0 nie ma możliwości aby promień uległ całkowitemu wewnętrznemu odbiciu na drugiej ścianie. Jeśli kąt łamiący jest większy niż φ_0 wówczas całkowite wewnętrzne odbicie zajdzie dla kątów padania spełniających warunek: $0 \leq \sin \alpha \leq G(\varphi)$. W szczególności, gdy kąt łamiący spełnia warunek: $G(\varphi) > 1$ wówczas całkowite wewnętrzne odbicie na drugiej ścianie zachodzi dla dowolnych wartości kąta padania α . Odpowiada to kątom łamiącym $\varphi > \varphi_S$ gdzie, jak łatwo można sprawdzić, $\sin(\varphi_S/2) = 1/n$, a więc $\varphi_S = 2\varphi_0$. Dla pryzmatu z lodu, $\varphi_S = 1,7370 \approx 99,52^\circ$.

Rys. 2. Funkcje $F(\varphi) = n \sin \varphi$ oraz $G(\varphi) = \sqrt{n^2 - 1} \sin \varphi - \cos \varphi$ dla lodu ($n = 1,31$). Na osi odciętych oznaczono kąty $\varphi_0 = 0,8685$ i $\varphi_S = 2\varphi_0 = 1,7370$ (objaśnienie w tekście)

Szkolne przybliżenia wzoru (2) polegały na ograniczeniu się do małych kątów $\alpha \approx 0$ ($\alpha \ll n$), $\varphi \approx 0$ i w konsekwencji do przyjęcia przybliżeń: $\alpha/\beta \approx n$ oraz $\delta/\gamma \approx n$, których zastosowanie prowadzi do wzoru szkolnego:

$$\varepsilon \approx (n - 1) \varphi. \quad (4)$$

Zależność od zmiennej α „zgubiła się” wskutek tego, że w powyższych przybliżeniach ograniczyliśmy się do pierwszego wyrazu rozwinięcia funkcji sinus, $\sin x \approx x$. Jak widać z wcześniejszego rachunku, całkowite wewnętrzne odbicie nie jest możliwe w przybliżeniu małych kątów, gdyż warunek ten oznacza również, że rozważamy pryzmaty o kątach łamiących znacznie mniejszych niż φ_0 oraz kąty padania promieni również spełniających ten warunek.

Wprowadźmy teraz wyrazy wyższych rzędów w przybliżeniach funkcji występujących we wzorze ściśłym (2) tak, aby pojawiła się zależność od α . Nadal oczywiście przyjmujemy, że $\varphi \ll 1$. W tym celu wykorzystamy pierwsze dwa wyrazy rozwinięć występujących w tym wzorze funkcji. Przyjmujemy zatem: $\sin x \approx x - x^3/6$, $\cos x \approx 1 - x^2/2$, $\sqrt{1 \pm x} \approx 1 \pm x/2$.

Zdefiniujmy funkcję Ω :

$$\Omega = \arcsin\left(\sin \varphi \sqrt{n^2 - \sin^2 \alpha} - \sin \alpha \cos \varphi\right). \quad (5)$$

Rozwijając pierwiastek oraz funkcje trygonometryczne, zachowując wyrazy do trzeciego rzędu iloczynów zmiennych α i φ , otrzymujemy:

$$\Omega \approx \arcsin(n\varphi - \alpha + \zeta) \quad \text{gdzie} \quad \zeta = \frac{\alpha^3}{6} - \frac{\alpha^2 \varphi}{2n} + \frac{\alpha \varphi^2}{2} - \frac{n\varphi^3}{6}.$$

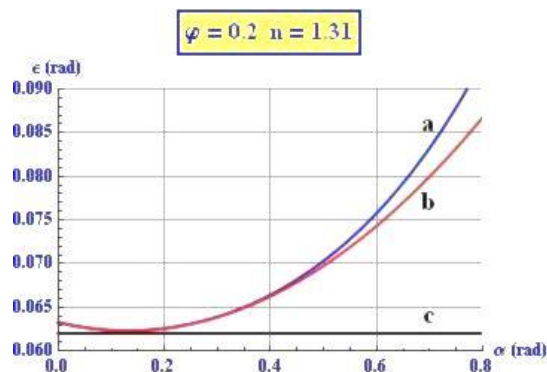
Pozostaje nam jeszcze rozwinięcie funkcji arcus sinus. Korzystamy z pierwszych dwóch wyrazów rozwinięcia: $\arcsin x \approx x + x^3/6$. Po wykonaniu nietrudnych, aczkolwiek żmudnych rachunków, zachowując wyrazy do trzeciego rzędu iloczynów zmiennych α i φ , otrzymujemy następujący wzór dla kąta odchylenia promienia w pryzmacie:

$$\varepsilon \approx (n-1)\varphi \left[1 + \underbrace{\frac{(n+1)}{2} \left(\frac{\alpha^2}{n} - \alpha\varphi + \frac{n\varphi^2}{3} \right)}_{\text{poprawka } C(\alpha, \varphi)} \right], \quad (6)$$

gdzie $C(\alpha, \varphi)$ jest poprawką najniższego rzędu do wzoru szkolnego. Powyższa poprawka, będąca kwadratową funkcją kątów α i φ , jest zawsze dodatnia ponieważ wyróżnik Δ równania kwadratowego: $\alpha^2/n - \alpha\varphi + n\varphi^2/3 = 0$ jest ujemny, zarówno gdy traktujemy je jako równanie dla zmiennej α jak i zmiennej φ . Wartość kąta α , przy którym funkcja ta osiąga minimum dla ustalonego kąta φ , wynosi:

$$\alpha_{min} = n\varphi/2, \quad (7)$$

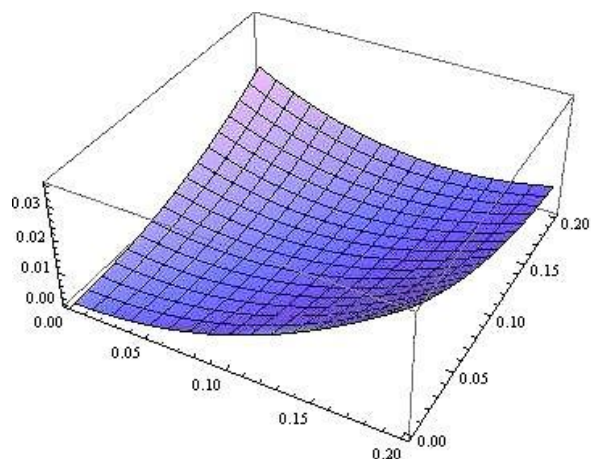
a wartość poprawki w minimum wynosi: $C(\alpha_{min}, \varphi) = (n+1)n\varphi^2/24$. Łatwo pokazać, że dla tej szczególnej wartości kąta α zachodzi również: $\delta = \alpha_{min}$, tak więc minimum poprawki odpowiada symetrycznemu biegowi promienia w pryzmacie.

Rys. 3. Porównanie zależności kąta odchylenia ϵ , od kąta padania α , w pryzmacie z lodu o kącie łamiącym $\varphi = 0,2$. Oznaczenia: (a) – wzór ścisły (2); (b) – wzór przybliżony (6); (c) – wzór szkolny (4)

Porównanie ścisłej i przybliżonej zależności kąta odchylenia od zmiennych α dla wartości kąta łamiącego $\varphi = 0,2$ przedstawione jest na rys. 3. Widzimy, że zależność przybliżona (6) bardzo dobrze zgodna jest ze ścisłą (2) w dość dużym zakresie wartości kąta α (do około 0,4 rad) dla pryzmatu o małym kącie łamiącym, $\varphi = 0,2$.

Poprawka do wzoru szkolnego $C(\alpha, \varphi)$ jako funkcja dwóch zmiennych przedstawiona jest na rys. 4 i widać, że nie przekracza ona 3% w zakresie małych kątów, $0 < \alpha, \varphi < 0,2$. Taka jest więc (nie)dokładność wzoru szkolnego w wyniku: (a) rezygnacji z wprowadzania funkcji arcus sinus; (b) przybliżania funkcji, występujących w ścisłym wzorze, tylko pierwszym wyrazem rozwinięcia w szereg Taylora.

Rys. 4. Poprawka do wzoru szkolnego $C(\alpha, \varphi)$ dla pryzmatu z lodu ($n = 1,31$)